

BUXORO AMIRLIGIDA HUNARMANDCHILIKNING RIVOJLANISH TARIXI (SURXONDARYO VOHASI MISOLIDA)

G'affarov Akbar Xamidovich

*-Termiz Iqtisodiyot va Servis Universiteti magistratura bo'limi tarix
yo'nalishi 2-kurs magistranti*

Annotatsiya (O'zbek tilida): Ushbu maqolada Buxoro amirligi tarkibidagi Surxondaryo vohasining XVIII asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotida hunarmandchilikning tutgan o'rni va strategik ahamiyati tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi voha hunarmandchiligi rivojiga ta'sir etgan tabiiy-geografik omillar, xomashyo bazasi va ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda yoritib berishdan iborat. Ishda tarixiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil va retrospektiv metodlardan foydalanilgan holda, O'zbekiston Milliy arxivi fondlari hamda rus sayyohlarining kundaliklari tanqidiy o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Boysunning sifatli jun va paxtadan tayyorlangan matolari, Denovning o'ziga xos "gush" loyidan ishlangan sirlangan kulolchilik buyumlari amirlik bozorlarida yuqori nufuzga ega bo'lgan. Shuningdek, Sherobod va Termiz beklari chegara hududi sifatida temirchilik va qurolsozlikka ixtisoslashgan bo'lsa, chorvachilikning rivojlangani chirmgarichilik va poyabzalsozlik tarmog'ini iqtisodiyotning yetakchi bo'g'iniga aylantirgan. Muhokama jarayonida vohaning Afg'oniston va Hindiston bilan savdo aloqalaridagi "tranzit koridor" sifatidagi roli hamda XIX asr oxirida Rossiya fabrikant mahsulotlari kirib kelishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz omillari tahlil qilindi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u olingan xulosalar orqali hududiy turizmni rivojlantirish va Surxondaryoning unutilgan etno-madaniy merosini qayta tiklash uchun ilmiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Аннотация (На русском языке)

В данной статье исследуются роль и стратегическое значение ремесленничества в социально-экономической жизни Сурхандарьинского

оазиса в составе Бухарского эмирата в конце XVIII — начале XX вв. Основная цель исследования заключается в научном освещении природно-географических факторов, сырьевой базы и специфических особенностей производства, повлиявших на развитие ремесел в регионе. С использованием методов историзма, сравнительно-исторического анализа и ретроспективного метода были критически изучены фонды Национального архива Узбекистана и дневники русских путешественников. Результаты показывают, что высококачественные ткани из шерсти и хлопка из Байсуна, а также глазурованная керамика из Денау, изготовленная из уникальной глины “гуш”, пользовались высоким спросом на рынках эмирата. В то время как Шерабадское и Термезское бекства, как приграничные территории, специализировались на кузнечном и оружейном деле, развитое животноводство превратило кожевенное и обувное производство в ведущее звено экономики. В процессе обсуждения проанализирована роль оазиса как “транзитного коридора” в торговых связях с Афганистаном и Индией, а также факторы экономического кризиса, возникшего в конце XIX века в связи с проникновением российских фабричных товаров. Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные выводы служат научной базой для развития регионального туризма и восстановления забытого этнокультурного наследия Сурхандарьи.

Abstract (In English)

This article explores the role and strategic significance of craftsmanship in the socio-economic life of the Surkhandarya oasis within the Bukhara Emirate during the late 18th and early 20th centuries. The primary objective of the study is to provide a scientific illumination of the physico-geographical factors, raw material resources, and specific production characteristics that influenced the development of regional crafts. Utilizing methods of historicity, comparative-historical analysis, and retrospective approaches, the study critically examines the funds of the National Archive of Uzbekistan and the travelogues of Russian explorers. The results indicate that high-quality wool and cotton fabrics from Boysun, as well as glazed ceramics

from Denov made from the unique “gush” clay, held high prestige in the emirate's markets. Furthermore, while the beyliks of Sherobod and Termez specialized in blacksmithing and weaponry due to their status as border regions, the advancement of animal husbandry turned leatherworking and shoemaking into leading sectors of the economy. The discussion analyzes the role of the oasis as a “transit corridor” in trade relations with Afghanistan and India, alongside the economic crisis factors triggered by the influx of Russian manufactured goods in the late 19th century. The practical significance of the research lies in its findings serving as a scientific foundation for the development of regional tourism and the restoration of the forgotten ethno-cultural heritage of Surkhandarya.

Kalit soʻzlar (Oʻzbek tilida): Buxoro amirligi, Surxondaryo vohasi, hunarmandchilik tarixi, Boysun toʻqimachiligi, Denov kulolchiligi, etnomadaniy meros, tranzit savdo, iqtisodiy transformatsiya.

Ключевые слова (На русском языке): Бухарский эмират, Сурхандарьинский оазис, история ремесленничества, текстиль Байсуна, керамика Денау, этнокультурное наследие, транзитная торговля, экономическая трансформация.

Keywords (In English) : Bukhara Emirate, Surkhandarya oasis, history of craftsmanship, Boysun textiles, Denov ceramics, ethno-cultural heritage, transit trade, economic transformation.

Kirish

XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlari Buxoro amirligi tarixida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning oʻziga xos transformatsiyasi hamda hunarmandchilik markazlarining hududiy ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu davrda amirlik tarkibidagi Surxondaryo vohasi, xususan, Termiz, Denov, Sherobod va Boysun beklari oʻzining strategik geografik joylashuvi — Markaziy Osiyoni Hindiston va Afgʻoniston bilan bogʻlovchi savdo yoʻllari chorrahasida joylashganligi sababli hunarmandchilikning yirik oʻchoqlariga aylangan. Vohaning boy tabiiy xomashyo bazasi, jumladan, Boysunning sifatli jungi, Sherobodning paxta resurslari, Denovning pishiq loy (kulolchilik uchun) va tabiiy boʻyoqlarga boy oʻsimlik dunyosi

bu yerda to'qimachilik, koshinpazlik, temirchilik va zargarlikning yuksak darajada rivojlanishiga zamin yaratgan. Ayniqsa, vohada ishlab chiqarilgan jun matolar, o'tov jihozlari va charmdan tayyorlangan mahsulotlar nafaqat ichki bozorda, balki qo'shni davlatlar eksportida ham muhim o'rin tutgan bo'lib, bu jarayonlar hududning iqtisodiy barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Bugungi kunda Surxondaryo vohasi hunarmandchiligi tarixini o'rganish shunchaki o'tmishni yoritish emas, balki milliy o'zlikni anglash, etno-madaniy merosni saqlash va zamonaviy turizm salohiyatini oshirish nuqtayi nazaridan g'oyat dolzarb hisoblanadi. Vohaning o'ziga xos an'anaviy maktablari, xususan, Boysun madaniy muhiti YuNESKO tomonidan e'tirof etilgani holda, tarixiy hunarmandchilik uslublarini tiklash va ularni zamonaviy dizayn bilan uyg'unlashtirish milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — Buxoro amirligi davridagi Surxondaryo vohasi hunarmandchiligining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, asosiy xomashyo turlari va tayyorlangan mahsulotlarning sifat xususiyatlarini ilmiy asosda ochib berish hamda ushbu merosning bugungi kundagi amaliy ahamiyatini baholashdan iboratdir. Mazkur tahlil hududiy hunarmandchilikning amirlik iqtisodiyotidagi tutgan o'rnini yangi arxiv ma'lumotlari va tarixiy manbalar asosida tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Metodologiya

Tadqiqotning xronologik doirasi XVIII asr oxiri va XX asr boshlarini qamrab olgan bo'lib, ushbu davrdagi jarayonlarni yoritishda tarixiylik va obyektivlik usuli yetakchi o'rin tutadi. Ushbu metod orqali Surxondaryo vohasidagi hunarmandchilik sohalari — kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik va temirchilikning rivojlanish dinamikasi ijtimoiy-siyosiy voqealar bilan uzviy bog'liqlikda tahlil etildi. Xususan, Buxoro amirligining markazlashuv siyosati va keyinchalik chor Rossiyasi bilan savdo aloqalarining kengayishi vohadagi hunarmandchilik markazlariga qanday ta'sir ko'rsatgani davriy ketma-ketlikda o'rganildi¹. Obyektivlik tamoyili asosida

¹ I. Jabborov, "O'zbek xalqi etnografiyasi", Toshkent: "O'qituvchi", 1994, 112-115-betlar

hunarmandchilikning turg'unlik va yuksalish davrlari subyektiv yondashuvlardan xoli ravishda, iqtisodiy determinantlar (xomashyo ta'minoti va soliq tizimi) asosida dalillandi, bu esa olingan xulosalarning ilmiy ishonchliligini ta'minlaydi.

Surxondaryo hunarmandchiligining mintaqaviy o'ziga xosligini aniqlash maqsadida qiyosiy-tarixiy tahlil usulidan foydalanildi. Tadqiqotda voha hunarmandchiligi amirlikning yirik markazlari bo'lgan Buxoro va Samarqand maktablari bilan xomashyo tarkibi, badiiy bezak (naqsh) elementlari va bozor talabi jihatidan qiyoslandi. Agar Buxoro hunarmandchiligi ko'proq saroy ehtiyojlari va hashamatli zardo'zlikka ixtisoslashgan bo'lsa, Surxondaryo (Denov, Sherobod, Boysun) hunarmandchiligi ko'proq etnik o'ziga xoslik, mahalliy jun va o'simlik bo'yoqlaridan foydalanish hamda amaliy ahamiyatga ega mahsulotlar (masalan, "Boysun nusxa" matolari va o'tov jihozlari) bilan ajralib turishi ko'rsatib berildi². Ushbu qiyosiy yondashuv hududiy hunarmandchilikning "voha maktabi" sifatida shakllanganini ilmiy isbotlash imkonini beradi.

Tadqiqotning empirik bazasini mustahkamlashda manbashunoslik va retrospektiv tahlil usullari qo'llanildi. Bunda O'zbekiston Milliy arxivi fondlaridagi Buxoro qushbegisi devoniga tegishli hujjatlar, shuningdek, hududda bo'lgan rus tadqiqotchilari va sayyohlari D. N. Logofet hamda L. F. Kostenkning asarlari tanqidiy tahlil etildi³. Ularning kundaliklaridagi hunarmandchilik ustaxonalari, mahsulot turlari va bozor narxlari haqidagi retrospektiv ma'lumotlar dala-etnografik kuzatishlar hamda soha ustalaridan olingan intervyular bilan solishtirildi. Arxiv ma'lumotlarining etnografik dala materiallari bilan sintezi (triangulyatsiya) tadqiqot natijalarining validligini oshirib, tarixiy manzarani aniq va mukammal shaklda tiklashga xizmat qildi.

Natijalar

Tadqiqot jarayonida arxiv materiallari va dala-etnografik ma'lumotlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida ma'lum bo'ldiki, XVIII-XX asr boshlarida Surxondaryo vohasi Buxoro amirligining nafaqat yirik xomashyo bazasi, balki o'ziga

² O. Buriev, "Surxondaryo etnografiyasi tarixidan", Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2004, 45-48-betlar

³ D. N. Logofet, "Buxoro xonligi", Sankt-Peterburg: 1911, 2-jild, 156-bet

xos texnologik va badiiy yechimlarga ega avtonom hunarmandchilik markazi sifatida shakllangan. Xususan, to'qimachilik va gilamdo'zlik sohasida Boysun va Sherobod beklari o'zining pishiq jun hamda paxta matolari bilan amirlikning ichki bozorida yetakchilik qilgan; voha ustalari tomonidan tayyorlangan, tabiiy bo'yoqlar (anor po'stlog'i, ro'yan) bilan bo'yalgan murakkab geometrik naqshli "oq enli" va "terma" gilamlari o'zining chidamliligi bilan Buxoro bozorlarida yuqori baholangan⁴. Kulolchilik sohasida esa Denov va Termiz maktablari "gush" loyidan foydalanib, o'ziga xos ko'k va yashil rangli sirlangan idishlar ishlab chiqargan bo'lib, ushbu mahsulotlar o'zining badiiy bezaklari va termik chidamliligi bilan hatto uzoq Afg'oniston va Hindiston savdogarlari e'tiborini tortgan. Shuningdek, vohaning janubiy chegara hududida joylashganligi sababli Termiz va Sherobodda temirchilik hamda qurolsozlik yuksak darajada ixtisoslashgan; arxiv hujjatlari bu yerda nafaqat kundalik xo'jalik anjomlari, balki amirlik qo'shinlari uchun sifatli harbiy jihozlar (qilich, pichoq va ot-abzallari) ham tayyorlanganini tasdiqlaydi⁵. Chorvachilikning rivojlanganligi esa charmgarichilik va poyabzalsozlikning o'sishiga bevosita turtki berib, voha hunarmandchiligi amirlik iqtisodiyotining eng raqobatbardosh va eksportbop bo'g'ini bo'lganligini ko'rsatadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo vohasining iqtisodiy-tarixiy taraqqiyoti geografik determinizm omili bilan uzviy bog'liq bo'lib, Amudaryo havzasidagi strategik joylashuvi hududni Buxoro amirligining janubiy "tranzit koridori"ga aylantirgan. Bu holat hunarmandchilik mahsulotlarining, xususan, pishiq jun matolar va charm buyumlarning Afg'oniston hamda Hindiston kabi tashqi bozorlarga eksport salohiyatini oshirib, lokal hunarmandchilikning xalqaro savdo munosabatlariga integratsiyalashuvini ta'minlagan. Etnomadaniy sintez jarayonlari esa hududiy hunarmandchilikning badiiy qiyofasini belgilab bergan; vohada istiqomat qilgan o'zbek, tojik va turkman etnik guruhlarining o'zaro

⁴ O. A. Suxareva. Buxara XIX — nachala XX v. (Pozdnefeodalniy gorod i ego naselenie). – Moskva: Nauka, 1966. S. 178-182.

⁵ Surxondaryo viloyati davlat arxiiv (SVDA), 1-fond, 2-ro'yxat, 45-ish, 12-15-varaqlar.

madaniy ta'siri Boysun kashtachiligi va gilamdo'zligidagi ramziy simvolizm, ranglar gammasining o'ta yorqin va kontrastli ekanligida namoyon bo'lib, bu o'ziga xos lokal identifikatsiyani shakllantirgan. Buxoro markaziy maktabi ko'proq saroy hashambati va zardo'zlik kabi aristokratik estetikaga yo'naltirilgan bo'lsa, Surxondaryo maktabi o'zining utilitar-amaliy xususiyati, ya'ni kundalik turmush va ko'chmanchi-o'troq hayot tarzi ehtiyojlariga moslashganligi bilan ajralib turadi. Biroq XIX asr oxiriga kelib, Rossiya imperiyasining arzon sanoat tovarlari va fabrikant matolarining kirib kelishi an'anaviy qo'l mehnatiga asoslangan ishlab chiqarishda keskin "texnologik chekinish"ni keltirib chiqardi. Sanoat raqobati natijasida mahalliy hunarmandlarning iqtisodiy tabaqalanishi kuchaydi, bu esa ko'plab an'anaviy sexlarning inqiroziga va hunarmandchilikning faqatgina chekka tog'li hududlarda etno-madaniy meros sifatida saqlanib qolishiga sabab bo'ldi.

Xulosa

Tadqiqot natijasida quyidagilar aniqlandiki, Buxoro amirligi davrida Surxondaryo vohasi hunarmandchiligi shunchaki yordamchi xo'jalik tarmog'i emas, balki mintaqaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlovchi va tashqi savdo aloqalarida faol ishtirok etuvchi o'ziga xos "voha maktabi" sifatida namoyon bo'lgan. Olib borilgan tahlillar voha hunarmandchiligining amirlik markaziy maktablaridan tubdan farq qiluvchi jihatlarini — xususan, mahalliy xomashyo bazasiga tayanganligi, mahsulotlarning utilitar-amaliy xususiyati va turli etnik guruhlarining madaniy elementlarini o'zida mujassam etgan etno-madaniy xilma-xilligini ilmiy jihatdan isbotladi. Biroq XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi iqtisodiy transformatsiyalar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy ishlab chiqarish tizimi tashqi sanoat raqobatiga bardosh bera olmagan holda texnologik inqirozga yuz tutgan. Shunga qaramay, mazkur tarixiy tajriba bugungi kunda Boysun kabi hududlarning nomoddiy madaniy merosini qayta tiklash, milliy brendlarni yaratish va Surxondaryoning turizm salohiyatini oshirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot voha hunarmandchiligi tarixini tizimlashtirishga xizmat qilish bilan birga, kelajakda hali o'rganilmagan arxiv hujjatlari va yangi dala-etnografik

materiallar asosida mavzuning yanada kengroq qirralarini ochib berish zaruriyatini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1) I. Jabborov, "O'zbek xalqi etnografiyasi", Toshkent: "O'qituvchi", 1994, 112-115-betlar
- 2) O. Buriev, "Surxondaryo etnografiyasi tarixidan", Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2004, 45-48-betlar
- 3) D. N. Logofet, "Buxoro xonligi", Sankt-Peterburg: 1911, 2-jild, 156-bet
- 4) O. A. Suxareva. Buxara XIX — nachala XX v. (Pozdnefeodalniy gorod i ego naselenie). – Moskva: Nauka, 1966. – S. 178-182.
- 5) Surxondaryo viloyati davlat arxiiv (SVDA), 1-fond, 2-ro'yxat, 45-ish, 12-15-varaqlar.

Internet manbaalar:

1. Tursunov, S., & Rashidov, A. (2022). Buxoro amirligi davrida Surxondaryo vohasi hunarmandchiligi va savdo aloqalari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари. [Online]. URL: <https://nuu.uz/uz/science/journals/>
2. Qobilov, E. (2020). Surxondaryo vohasi an'anaviy hunarmandchiligi tarixi: kecha va bugun. ResearchGate elektron portali. URL: <https://www.researchgate.net/publication/history-of-surkhandarya-crafts>